

رویکرد حقوق بین‌المللی بشردوستانه به مقابله به مثل مسلحانه علیه محیط زیست

مهتاب دقیق*

سید حسام‌الدین لسانی**

تاریخ پذیرش: ۹۷/۰۹/۲۴

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۶/۳

چکیده

پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی به دنبال یافتن پاسخ این پرسش اصلی است که آیا اساساً انجام مقابله به مثل مسلحانه علیه محیط زیست در خلال مخاصمات، مجاز است؟ در این خصوص باید گفت یکی از پیامدهای ناگوار مقابله به مثل مسلحانه در مخاصمات، آثار مخرب آن بر محیط زیست است. این آثار گاهاً شدید، گسترده و دراز مدت است که ممکن است حیات و سلامت انسان‌ها را تهدید نماید. در جنگ اسرائیل و لبنان (۲۰۰۶) و نیز جنگ سوریه (۲۰۱۱ تاکنون)، نمونه‌هایی از انجام این اقدامات علیه محیط زیست به وقوع پیوسته است. بند ۲ ماده ۵۵ پروتکل اول الحاقی (۱۹۷۷) به کنوانسیون‌های ۱۹۴۹ ژنو و بند (د) قاعده ۱۰۰۶ دستورالعمل ۱۹۹۹ کمیته بین‌المللی صلیب سرخ، از محدود قواعد مقرراتی و عرفی هستند که مقابله به مثل مسلحانه علیه محیط زیست در مخاصمات را به طور مطلق ممنوع می‌نمایند. رویکرد دولت‌ها و رویه محاکم قضایی بین‌المللی نیز مؤید این ممنوعیت است. با وجود اینکه در برخی مفاد قراردادی و عرفی بین‌المللی، نقض جدی قواعد حقوق بین‌الملل بشردوستانه، از جمله منع مقابله به مثل مسلحانه علیه محیط زیست، از مصادیق جنایات جنگی اعلام شده، لیکن «استفاده نظامی از محیط زیست» و «ضرورت مطلق نظامی»، به عنوان استثنائات این اقدامات مطرح شده است. این پژوهش حاکی از ضعف ساختاری قواعد موجود و لزوم تمرکز بر ضمانت اجرای اسناد مذکور است.

کلید واژگان:

پروتکل اول الحاقی، دستورالعمل صلیب سرخ، ضرورت مطلق نظامی، محیط زیست، مقابله به مثل مسلحانه.

* دانشجوی دکتری حقوق بین‌الملل، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد قم
mahtabdagh@yaho.com

** استادیار دانشکده علوم انسانی، دانشگاه حضرت معصومه (س)، قم
lesani77@yaho.com

مقدمه

از آغاز ثبت تاریخ، جنگ نقش مهمی در شکل‌گیری وقایع داشته است. با وجود تغییرات جغرافیایی و نسل‌ها، مخاصمات همواره ادامه داشته است و فقط گاهی جای غالب و مغلوب با یکدیگر عوض شده است. در اثنای مخاصمات، تلافی‌جویی در پاسخ به تهاجم طرف متخاصم و مقابله به مثل مسلحانه علیه حملات دشمن امری گریزناپذیر بوده است و ممنوعیت و محدودیت‌های انجام این اقدامات در اثنای مخاصمات مسلحانه، بی‌تردید یکی از مهم‌ترین ارکان «حقوق در جنگ»^۱ محسوب می‌شود^۲ مقابله به مثل مسلحانه صرفاً تحت شروطی خاص قابل اجراست که بی‌تردید رعایت این شروط، تا حد زیادی مانع از انجام اقدامات مذکور می‌گردد. امروزه هزینه‌های جنگ در اثر درگیری‌ها و اتخاذ اقدامات تلافی‌جویانه بسیار فراتر از آلام انسانی، آوارگی و خسارات به اماکن و بناهاست.

یکی از پیامدهای همیشگی مخاصمات، آثار آن بر محیط‌زیست و فرسایش آب، خاک و هوا و همچنین تخریب زیرساخت‌های جوامع است.^۳ به گزارش برنامه محیط‌زیست ملل متحد (یونپ)، در شصت سال گذشته حداقل ۴۰ درصد از تمام درگیری‌های داخلی با بهره‌برداری از منابع طبیعی در ارتباط بوده که منجر به تخریب محیط‌زیست شده است.^۴ کار گذاشتن مین‌های زمینی، مسموم کردن منابع آب، تخریب جنگل‌ها و مراتع در اثر فعالیت‌های نظامی یا مقابله با پیشروی دشمن، فقط گوشه‌ای از آثار مخرب مخاصمات بر محیط‌زیست محسوب می‌شود. حفاظت از محیط‌زیست در خلال مخاصمات، ایده جدیدی نیست. حتی در قرون باستان، قوانینی برای

1. jus in bello

2. Newton, 2010, Newton, M. A., "Reconsidering Reprisals", *Duke Journal of Comparative and International Law*, 2010, p 361.

3. Kassim, Tarek A., Damia Barcelo, *Environmental Consequences of War and Aftermath, (The Essay of "Prevention of War and Its Environmental Consequences"* written by Victor W. Sidel., Barry S. Levy, & Jonathan E. Slutzman), Heidelberg, Germany: Springer, 2009, p 21.

4. Jacobsson, Marie., G., "Working to Protect the Environment in Armed Conflict", *UN Official Medium account of the UNEP*, 2016, p 1.

تضمین و حفاظت از منابع طبیعی ضروری برای بقای انسان‌ها، مانند لزوم آلوده نکردن آب شرب، وجود داشته است.^۱

خسارات مستقیم و غیرمستقیم زیست‌محیطی ناشی از مقابله به مثل مسلحانه در مخاصمات، خطرهایی را به دنبال دارد که ممکن است منجر به تهدید زندگی، سلامت و امنیت انسان‌ها شود و در نهایت، احتمال برقراری صلح پس از پایان مخاصمات را کاهش دهد. از زمان جنگ ویتنام در دهه ۱۹۷۰ تاکنون، سطح آگاهی از خطرها و خسارات ناشی از مخاصمات مسلحانه، پیشرفتی هرچند اندک، ولی قابل اتکا داشته است. با توسعه تکنولوژی در زمینه تولید جنگ‌افزارها، دهه هفتاد میلادی دهه تولد حقوق بین‌الملل محیط‌زیست بود. در همین خصوص، کنفرانس زیست‌بوم انسانی ملل متحد^۲ در سال ۱۹۷۲ اقدام به صدور بیانیه استکهلم^۳ در خصوص حمایت از محیط‌زیست و متعاقباً ایجاد برنامه محیط‌زیست ملل متحد^۴ نمود. یکی از مهم‌ترین فجایع زیست‌محیطی، در جنگ ویتنام رخ داد که موجب از بین رفتن بیش از دو میلیون هکتار زمین در ویتنام به وسیله بمباران و سلاح‌های جنگی شد؛ تا پیش از آن، عبارت «محیط‌زیست» در هیچ معاهده حقوق مخاصمات به کار نرفته بود. ویتنام جنوبی با همکاری آمریکا، در واکنش به اعمال خشونت‌آمیز ویتکونگ علیه افراد و اموال غیرنظامی و مشخصاً علیه محیط‌زیست، گزینه مبادرت به مقابله به مثل را توسعه داد.^۵ به دنبال هدف قرار دادن و به کارگیری محیط‌زیست در اثنای جنگ ویتنام و مقابله به مثل با استفاده از علف‌کشی موسوم به عامل نارنجی^۶ که جنگل‌زدایی و آلودگی شیمیایی گسترده‌ای را به دنبال داشت، جامعه بین‌المللی به سوی انعقاد دو سند حقوقی سوق یافت؛ در سال ۱۹۷۶، کنوانسیون تغییر محیط‌زیست^۷ (انمود)، با هدف مقابله با به کارگیری روش‌های تغییر محیط‌زیست «به‌عنوان یک روش جنگی» به تصویب رسید و یک سال پس از آن، پروتکل اول الحاقی به کنوانسیون‌های ژنو منعقد شد که حاوی مفادی در خصوص حمایت از

1. *Ibid*, p 2.

2. The United Nations Conference on the Human Environment

3. Stockholm Declaration

4. The United Nations Environment Programme

5. Schmitt, M. N., "Green War: An Assessment of the Environmental Law of Armed Conflict", *Yale Journal of International Law*, Vol. 22, 1997, p.12.

6. Agent Orange

7. ENMOD (Environmental Modification Convention)

محیط‌زیست و ممنوعیت هرگونه روش جنگی از جمله مقابله به مثل مسلحانه که موجب ورود خسارات گسترده، طولانی مدت و شدید به محیط‌زیست طبیعی می‌گردد، است. با این حال و با وجود پاره‌ای اسناد قراردادی و قواعد حقوقی درخور توجه در خصوص حمایت از محیط‌زیست در اثنای مخاصمات، به‌ویژه در برابر اقدامات تلافی‌جویانه، کماکان در سراسر پهنه گیتی، محیط‌زیست قربانی خاموش مخاصمات و مقابله به مثل مسلحانه است. در جنگ ایران و عراق، از بین بردن و قطع بیش از ۱۴ هزار اصله درخت نخل در منطقه تنومه^۱ توسط حکومت عراق و سوزاندن و خشکاندن تالاب هورالعظیم^۲ از سوی این رژیم، نمونه‌ای از مقابله به مثل و اقدامات تلافی‌جویانه علیه محیط‌زیست در مخاصمات مسلحانه محسوب می‌شود که اساساً بدون رعایت شروط اتخاذ این اقدامات انجام گرفت؛ گرد و غبار و ریزگردهای آزاردهنده سال‌های اخیر در خوزستان، از جمله پیامدهای این اقدامات است. در جنگ عراق و کویت (۱۹۹۰)، حدود ششصد چاه نفت در آتش سوخت و تعدادی نیز تا هشت ماه همچنان مشتعل بود و موجب ورود خسارات شدیدی به محیط‌زیست گردید.^۳ برنامه زیست‌بوم ملل متحد^۴ که طی قطعنامه مجمع عمومی سازمان ملل در سال ۱۹۷۲ پس از کنفرانس استکهلم تصویب شد،^۵ از سال ۱۹۹۹ به‌منظور تعیین آثار زیست‌محیطی مخاصمات، اقدام به انجام بیش از بیست پروژه تحقیقاتی در زمینه ارزیابی‌های پسا مخاصمه‌ای^۶ نموده و این نتیجه حاصل شده است که مخاصمات مسلحانه تأثیرات شدیدی بر محیط‌زیست و جوامعی که حیاتشان وابسته به منابع طبیعی است، می‌گذارد. در جنگ ۳۴ روزه اسرائیل و لبنان در سال ۲۰۰۶، درگیری‌های مسلحانه بین نظامیان اسرائیلی و حزب الله لبنان موجب خسارات زیست‌محیطی به مزارع سرسبز و حاصلخیز شبا^۷ واقع در منطقه

۱. منطقه‌ای نزدیک شلمچه واقع در مرز با بصره

۲. بخش ایرانی هورالعظیم که بین دو شهرستان آزادگان و هویزه واقع شده است.

3. Austin, Jay, E. and Carl E. Bruch, *The Environmental Consequences of War: Legal, Economic and Scientific Perspectives*, UK: Cambridge University Press, 2015, p.2.

4. The United Nations Environmental Programme (UNEP)

۵. ممتاز، جمشید، *سازمان ملل و حمایت از محیط‌زیست: از استکهلم تا ریودوژانیرو*، (منتشر شده در کتاب حقوق بشر در پرتو تحولات بین‌المللی، تهران: دادگستر، ۱۳۷۷، ص ۱۶۰).

6. post – conflict assessments

7. Shebaa Farms

مرزی دو کشور گردید.^۱ حمایت از محیط‌زیست در مخاصمات مسلحانه امری ضروری است؛ چراکه ورود آسیب جدی به آن، افزون بر موارد پیش‌گفته، ممکن است مانع از انجام اقدامات لازم به‌منظور حمایت از قربانیان جنگی شود.^۲

شوربختانه در این برهه از زمان، محیط‌زیست در مخاصمات مسلحانه بیش از پیش در معرض خطر قرار دارد و ضرورت حفاظت از آن بیش از پیش حس می‌شود. در سال ۲۰۱۳، فقط پس از گذشت ۲۲ ماه از شروع جنگ در سوریه، به گزارش سازمان ملل زیرساخت‌های کشاورزی آن کشور و محصولات اصلی زراعی که تأمین‌کننده خوراک غالب ۲/۵ میلیون نفر سوری بود، از بین رفت؛ به شکلی که بازسازی و ترمیم آن سال‌ها به طول خواهد انجامید.^۳ با عنایت به مطالب پیش‌گفته و با توجه به اینکه کشورمان در منطقه پر تنش خاورمیانه واقع شده است، بر آن شدیم تا با انجام پژوهشی در این زمینه به این پرسش اصلی بپردازیم که آیا اساساً انجام مقابله به مثل مسلحانه علیه محیط‌زیست در خلال مخاصمات، مجاز است؟ و در همین خصوص پاسخی برای پرسش‌های فرعی زیر بیابیم: آیا سازوکارهای حقوقی قراردادی در سطح بین‌المللی برای منع مقابله به مثل مسلحانه علیه محیط‌زیست ایجاد گردیده است؟ آیا قواعد عرفی حقوق بین‌الملل بشردوستانه در زمینه حمایت از محیط‌زیست در برابر مقابله به مثل مسلحانه پیش‌بینی شده است؟ در صورت مثبت بودن پاسخ پرسش‌های فرعی اخیر، آیا این سازوکارها چارچوب حمایتی جامعی برای حفاظت از محیط‌زیست در برابر اقدامات مذکور ایجاد نموده‌اند؟

بر اساس پرسش‌های فوق، فرضیات زیر متصور است: در مخاصمات مسلحانه، مقابله به مثل علیه محیط‌زیست غیرمجاز است، مگر ضرورت مطلق نظامی ایجاب نماید و مزیت آن حمله بیش از خسارات وارده باشد؛ پاره‌ای قواعد قراردادی و عرفی بشردوستانه بین‌المللی تدوین شده‌اند

۱. مزارع شبعاً در فاصله تقریباً ۸ کیلومتری جنوب غربی روستایی با همین نام در لبنان و ۶ کیلومتری مجدالشمس در سوریه واقع شده است. با آنکه سازمان ملل در سال ۲۰۰۰ این منطقه را متعلق به سوریه اعلام کرد، کماکان بخش عمده آن از سال ۱۹۶۷ در اشغال اسرائیل است. ←

←Kotia, E. W. & Edu-Afful, F., "The Lebanon-Israel war of 2006: Global Effects & its Aftermath", *Small Wars Journal*, 2018, p.15.

2. Bouvier, A. "Protection of the natural environment in time of armed conflict", *International Law Review of the Red Cross*, No. 285, 1991, p.657.

3. Hornby, C. & Dziadosz, A., "Syria civil war devastates farming: UN, Reuters", Jan, 23, 2013, p.18.

که برخی مفاد آنها به منع مقابله به مثل مسلحانه علیه محیط زیست پرداخته است؛ با آنکه سازوکارهای حمایتی موجود از مفاد حائز اهمیتی برخوردار است، لیکن با توجه به خطرهایی که در مخاصمات مسلحانه محیط زیست را تهدید می‌کند، این سازوکارها از جامعیت کافی برخوردار نیست و پیش‌بینی تمهیدات حمایتی بیشتر، ضروری به نظر می‌رسد.

۱. مقابله به مثل مسلحانه در مخاصمات مسلحانه

مقابله به مثل مسلحانه در تعریف، اقدامی غیرقانونی در قالب نقض حقوق بین‌الملل بشردوستانه است که در موارد استثنایی به‌عنوان اقدامی عملی در پاسخ به نقض قبلی این حقوق از سوی طرف متخاصم با هدف وادار کردن وی به خاتمه نقض تعهدات، قانونی تلقی می‌شود.^۱ در چارچوب نظام حقوق بین‌الملل، آسان‌ترین ضمانت اجرا، مقابله به مثل مسلحانه است؛ بدین معنا که اگر طرف مقابل نسبت به تعهدات خود بی‌توجهی نماید، راهکاری که پیش‌روی دولت آسیب‌دیده قرار می‌گیرد، متقابلاً عمل نکردن به تعهدات خود است. این نظام اصطلاحاً نظام عمل متقابل^۲ نام دارد که نظامی مبتنی بر مقابله به مثل و تلافی‌جویی است. اما حقوق بین‌الملل بشردوستانه یا حقوق حاکم بر مخاصمات مسلحانه،^۳ مقابله به مثل را نه به‌طور کامل، ولی تا حدودی ممنوع کرده و در برخی موارد این اقدامات را با محدودیت‌هایی مقید نموده است. ممنوعیت‌ها، مطلق نیست و محدودیت‌ها، از لحاظ وسعت و تعداد، اندک هستند.^۴

طبق مفاد بیانیه‌های متخاصمین در جنگ جهانی دوم،^۵ ایشان به این نتیجه رسیده بودند که حملات باید صرفاً علیه اهداف نظامی صورت گیرد، لیکن در مواردی که غیرنظامیان خود این دول هدف حملات دشمن قرار می‌گرفتند، آنان بدون قائل شدن به تفکیک، مبادرت به مقابله به

1. ICRC/retaliations/2018.

2. The Reciprocal System

3. Jus in bello

۴. عسکری، پوریا، «اقدامات تلافی‌جویانه در جنگ ایران و عراق»، همایش سمفونی سرفه‌ها، موزه دفاع مقدس، تهران، ایران، فروردین ۹۷، ص ۳.

۵. مندرج در متن تفسیر ماده (۶) ۵۱ پروتکل اول الحاقی

مثل می نمودند.^۱ نمایندگان دولت‌ها در اثنای مذاکرات تدوین پروتکل اول الحاقی ۱۹۷۷، این نکته را مطرح کردند که به جای آنکه هرگونه اقدام تلافی‌جویانه منع شود که انتظاری غیرواقع‌گرایانه است، بهتر است قواعد و محدودیت‌هایی برای انجام این اقدامات در نظر گرفته شود. نظر نهایی کمیته تدوین، بر آن شد که به منظور تحدید دامنه مقابله به مثل مسلحانه، به جای تعیین یک ممنوعیت کلی و غیرعملی، قیود بازدارنده معینی تعریف و در مواد پروتکل گنجانده شود. ممنوعیت‌های مصرح در پروتکل اول، مشروط به هیچ شرطی نشده و از ویژگی قطعیت برخوردار است، ولی در عین حال ضرورت نظامی، استثنایی بر قاعده منع تلافی‌جویی محسوب می‌شود. ممنوعیت مقابله به مثل، سایر قیود مشابه در این پروتکل و محدودیت‌های مندرج در کنوانسیون‌های ۱۹۴۹، دامنه اتخاذ اقدامات تلافی‌جویانه در زمان جنگ را کاهش می‌دهد.^۲

شروط انجام این اقدامات بر اساس عرف، از سوی کمیته بین‌المللی صلیب سرخ تهیه و تدوین شده است. وفق قاعده ۱۴۵ مجموعه قواعد حقوق بین‌الملل بشردوستانه عرفی (۲۰۰۵)، این شروط عبارت‌اند از: قصد وادار کردن طرف مقابل به رعایت قواعد حقوق بین‌الملل بشردوستانه، مبادرت به عنوان آخرین راه‌حل، تناسب با نقض تعهد اولیه، صدور دستور از سوی فرماندهی کل و خاتمه به محض تبعیت طرف مقابل از قوانین.^۳ نکته مهم و قابل توجه در خصوص مقابله به مثل مسلحانه در مخاصمات آن است که فقط طرفی که قربانی نقض تعهدات شده است، می‌تواند مبادرت به این اقدامات نماید؛ بدین معنا که پس از انجام مقابله به مثل توسط دولت قربانی، طرف خاطی مجاز به مقابله به مثل در پاسخ به انجام این اعمال از سوی قربانی نیست. اینها شروطی است که فقط در حقوق بین‌الملل عرفی وجود دارد که چارچوب اتخاذ

1. Pictet, Jean, Yves Sandoz et al, *Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949*, 1st Ed. Geneva: Martinus Nijhoff Publishers, 1987, p.626.

2. *Ibid*, p 627.

3. Henckaerts, Jean-Marie, Louise Doswald-Beck, *Customary International Humanitarian Law*, ICRC, 2nd Ed. Vol. I, UK: Cambridge University Press, 2005, pp. 515-518.

مقابله به مثل مسلحانه را تشکیل می‌دهد.^۱ در جنگ ویتنام، به دلیل شدت و وسعت حملات شمالیها، رویکرد جنوبیها به اقدامات تلافی جویانه علیه جنایات شمالیها بدین قرار بود که خود را مقید به یافتن مصداق دقیق و متناظر برای مقابله به مثل نمی‌کردند زیرا امکانپذیر نبود که هر اقدام تلافی جویانه را به یک نقض تعهد یا عمل خلاف بخصوص ارتباط دهند؛ از این‌رو، به اعلام این نکته بسنده می‌کردند که مقابله به مثلی که انجام خواهد گرفت، مربوط به اعمال خشونت آمیزی است که اخیراً انجام شده است.^۲

۲. حمایت از محیطزیست از دیدگاه حقوق بین‌الملل بشردوستانه

محیطزیست را می‌توان شامل مجموعه‌ای از عناصر اعم از آب، خاک، هوا، گیاهان و حیوانات دانست که رشد و حیات انسان متأثر از آنهاست.^۳ حقوق بین‌الملل بشردوستانه، طبق تعریف، بخش مهمی از حقوق بین‌الملل است که با رعایت ملاحظات بشردوستانه به حمایت از انسان‌ها در خلال مخاصمات می‌پردازد^۴ و نخستین چارچوب حقوقی است که حمایت از محیطزیست در زمان مخاصمات مسلحانه را مورد تحلیل و بررسی قرار می‌دهد. این حقوق در مورد هر دو طرف متخاصم، صرف‌نظر از اینکه کدام‌یک آغازگر مخاصمه بوده‌اند، به‌طور یکسان اجرا می‌شود^۵ و بین مخاصمات مسلحانه بین‌المللی و غیربین‌المللی قائل به تفکیک می‌شود.

اصول کلی حقوق بین‌الملل بشردوستانه نظیر تفکیک، ضرورت نظامی، تناسب و شرط مارتنس در خلال مخاصمات مسلحانه، در واقع ریشه در اصول بنیادین اخلاقی و عقلانی دارند و بخش عمده‌ای از آنها در اسناد حقوق بشردوستانه، از جمله قواعد حقوق لاهه و ژنو، منعکس

۱. عسکری، پوریا، «اقدامات تلافی جویانه در جنگ ایران و عراق»، همایش سمفونی سرفه‌ها، موزه دفاع مقدس، تهران، ایران، فروردین ۹۷، ص ۴.

2. Schmitt, M. N., "Green War: An Assessment of the Environmental Law of Armed Conflict", *Yale Journal of International Law*, Vol. 22, 1997, p.12.

۳. لطفی، عبدالرضا، نادر اخگری بناب و محمدرضا فقهی، *حمایت از محیطزیست، اموال و اماکن در مخاصمات مسلحانه*، تهران: هستی نما، چاپ اول، ۱۳۸۹، ص ۴۳.

4. Al-Duaij, N.Y. *Environmental Law of Armed Conflict*, USA: Transnational Publishers Inc., 2004., p.59.

5. Ahmad Mir, T. "Protection of Environment during Armed Conflict under International Humanitarian Law", *Journal on Contemporary Issues of Law*, Vol 3, issue 7, 2017, p.2.

گردیده اند.^۱ از آنجا که امروزه این اصول در حقوق بشردوستانه منشأ شکل‌گیری و توسعه قواعد ملحوظ شده و عمومیت کافی یافته‌اند، در زمینه حفاظت از محیط‌زیست نیز می‌توانند کاربرد داشته باشند.^۲ افزایش آگاهی نسبت به محیط‌زیست و لزوم حفاظت از آن به‌ویژه در مخاصمات مسلحانه، منجر به تدوین معاهداتی چند در این زمینه، ایجاد پاره‌ای قواعد عرفی بر مبنای رویه دولت‌ها، شکل‌گیری حقوق نرم ناشی از مصوبات ارکان سازمان ملل و ایجاد رویه قضایی حاصل از آرای صادره از سوی محاکم قضایی بین‌المللی گردیده است.^۳

۳. قواعد قراردادی در خصوص منع مقابله به مثل مسلحانه علیه محیط‌زیست

با آنکه همواره در مخاصمات، محیط‌زیست مورد حمله طرفین متخاصم، از جمله هدف اقدامات تلافی‌جویانه، قرار می‌گیرد، معاهدات و قواعد قراردادی معدودی وجود دارند که مشخصاً به حمایت از محیط‌زیست در برابر مقابله به مثل مسلحانه می‌پردازند و انجام این اقدامات را نسبت به محیط‌زیست طبیعی انسان‌ها منع می‌نمایند. پروتکل اول الحاقی (۱۹۷۷) به کنوانسیون‌های ۱۹۴۹ ژنو را باید شاخص‌ترین سند حقوق بشردوستانه بین‌المللی در زمینه حمایت از محیط‌زیست دانست. وفق استفساریه پروتکل اول الحاقی، یکی از ویژگی‌های بارز کنفرانس دیپلماتیک که منتهی به تدوین این سند شد، «محکوم کردن تمامی شیوه‌های جنگی» است.^۴ محیط‌زیست نه تنها تعریف ماده ۵۴ پروتکل حاضر (حمایت از اموال ضروری برای بقای جمعیت غیر نظامی) را دربرمی‌گیرد، بلکه جنگل‌ها و مراتع مصرح در کنوانسیون ۱۰ اکتبر ۱۹۸۰ در خصوص ممنوعیت یا محدودیت کاربرد سلاح‌های خاص را نیز شامل می‌شود. در سال ۱۹۷۶، مجمع عمومی سازمان ملل، کنوانسیون «منع هرگونه استفاده نظامی و خصمانه از شیوه‌های

۱. مشهدی، علی، و عزیزالله فهیمی، *حمایت از محیط‌زیست در مخاصمات مسلحانه از منظر اسلام و*

حقوق بین‌الملل بشردوستانه، تهران: خرسندی، چاپ اول، ۱۳۹۵، ص ۸۷.

۲. همان، ص ۸۷.

3. UNEP, *Protecting the environment during armed conflict: An inventory and analysis of international law*, published by United Nations Environmental Programme, 2009, p.11.

4. Pictet, Jean, Yves Sandoz et al, *Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949*, 1st Ed. Geneva: Martinus Nijhoff Publishers, 1987, p.662.

تغییر محیط‌زیست» را تصویب کرد. وفق ماده ۲ این کنوانسیون، عبارت «شیوه‌های تغییر محیط‌زیست»، دلالت بر هر شیوه تغییر دارد که از طریق دستکاری عمدی فرایندهای طبیعی صورت گیرد. حمایت از محیط‌زیست در مخاصمات، در ماده (۳) ۳۵ همین پروتکل نیز منعکس شده است: «به کار بردن شیوه‌ها یا وسایل جنگی که هدف از آنها وارد آوردن خسارات شدید، گسترده و دراز مدت بر محیط‌زیست طبیعی باشد یا احتمال می‌رود چنین اثراتی داشته باشد، ممنوع است.»^۱ عبارت «شیوه‌های جنگی» که در این بند به کار رفته، عبارتی کلی است که ممکن است اقدامات تلافی‌جویانه در قالب مقابله به مثل مسلحانه علیه محیط‌زیست در مخاصمات را نیز پوشش دهد، لیکن در پروتکل اول الحاقی، فقدان ماده‌ای جداگانه که به حمایت از محیط‌زیست حین مخاصمات بپردازد و مقابله به مثل علیه آن را منع نماید، کاملاً مشهود بود. از این‌رو، تعدادی از نمایندگان دول در کمیته تدوین اظهار داشتند که این مقوله باید صراحتاً در ماده‌ای جداگانه مطرح گردد. در نتیجه دو پیشنهاد ارائه شد. اصلاحیه‌ها به کارگروه کمیته سوم ارجاع داده شد و این کارگروه متنی تهیه نمود که نهایتاً پس از تصویب در کمیته و در جلسه عمومی از طریق کنسانسوس، متن ماده ۵۵ را تشکیل داد.^۲ ماده (۲) ۵۵ پروتکل اول مشخصاً به حفاظت از محیط‌زیست طبیعی در خلال مخاصمات در برابر مقابله به مثل مسلحانه و منع اقدامات تلافی‌جویانه علیه آن می‌پردازد. این ماده منعکس‌کننده آن دسته از قواعد حقوق بین‌الملل عرفی است که از قبل وجود داشته‌اند، صرف‌نظر از این واقعیت که توجه جامعه جهانی به محیط‌زیست از اوایل دهه هفتاد میلادی آغاز شد و تا پیش از تدوین پروتکل‌های ۱۹۷۷ در زمینه حقوق مخاصمات، اقدامی در خصوص حمایت از محیط‌زیست صورت نگرفته بود. متن این ماده بدین شرح است:

«۱. در اثنای مخاصمات، می‌بایست مراقبت به‌عمل آید که از محیط‌زیست طبیعی در مقابل آسیب‌های گسترده، دراز مدت و شدید محافظت شود. این حفاظت شامل ممنوعیت استفاده از شیوه‌های جنگی یا جنگ افزارهایی می‌شود که هدف از به‌کارگیری آن وارد کردن چنین

۱. سیاه رستمی، هاجر و همکاران، حقوق بین‌الملل بشردوستانه ناظر بر حمایت از افراد در درگیری‌های مسلحانه (مجموعه اسناد ژنو)، نشر مؤسسه آموزش عالی علمی - کاربردی هلال ایران، چاپ اول، ۱۳۹۰، ص ۳۵۳.
2. *Ibid*, p 663.

خساراتی به محیط‌زیست طبیعی بوده و یا چنین احتمالی از آنها می‌رود و نتیجتاً موجب ورود آسیب به سلامت یا حیات جمعیت غیرنظامی می‌گردد.

۲. انجام حملات علیه محیط‌زیست طبیعی تحت عنوان مقابله به مثل خصمانه ممنوع می‌باشد.^۱ کار گروه تدوین پروتکل، در متن اولیه ماده (۱) ۵۵، عبارت «تا حدی که به پایداری اکوسیستم خدشه وارد شود» را به کار برده بود که این عبارت پس از بازنگری کمیته سوم، از متن این ماده حذف گردید؛ ولی در عین حال، پیشنهاد حذف عبارت «یا سلامت» که در انتهای ماده (۱) ۵۵ وجود دارد، نیز داده شده بود که کمیته مذکور با آن موافقت نکرد. در تفسیر ماده (۲) ۵۵، منع مقابله به مثل خصمانه علیه محیط‌زیست، به استفساریه ماده (۶) ۵۱ (حمایت از غیرنظامیان و ممنوعیت مقابله به مثل علیه سکنه غیرنظامی) ارجاع داده شده است^۲ که در واقع نشانگر آن است که ضرورت حمایت از محیط‌زیست به ویژه در برابر مقابله به مثل مسلحانه در مخاصمات، در وهله اول، برخاسته از وابستگی و نیاز جمعیت غیرنظامی به محیط‌زیست به منظور تأمین مایحتاج اساسی ایشان از جمله خوراک و پوشاک و ضروریات حیاتی مردم غیر نظامی است؛ از متن نظریه تفسیری نیز این طور استنباط می‌شود.

ماده دیگری که در همین خصوص قابل توجه است، ماده ۸ اساسنامه دیوان بین‌المللی کیفری است که به جنایات جنگی اختصاص دارد؛ این ماده نقض جدی قواعد قراردادی و عرفی قابل اعمال در مخاصمات مسلحانه بین‌المللی در چارچوب حقوق بین‌الملل را که مشخصاً در کنوانسیون‌های چهارگانه ۱۹۴۹ ژنو تجلی یافته‌اند، در قالب پاره‌ای اعمال منع می‌نماید.^۳ مفاد این ماده برگرفته از مواد (۳) ۳۵ و ۵۵ پروتکل اول الحاقی است.^۴ از جمله ممنوعیت‌های مصرح در بند (۴)(ب)(۲) این ماده، «حملات مستقیم و تعدی» هستند که ممکن است موجب کشته یا

1. *Protocols Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949*, (1993), ICRC, p.40., Available at: <http://www.icrc.org/eng/resources/documents/article/other/57jnhy.htm>.

2. Pictet, Jean, Yves Sandoz et al, *Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949*, 1st Ed. Geneva: Martinus Nijhoff Publishers, 1987, p.662-664.

3. Rome Statute, art 8, 1998.

4. Austin, Jay, E. and Carl E. Bruch, *The Environmental Consequences of War: Legal, Economic and Scientific Perspectives*, UK: Cambridge University Press, 2015, p.563.

زخمی شدن انسان‌ها، آسیب به اموال غیرنظامی یا ورود خسارات گسترده، طولانی و شدید به محیط‌زیست طبیعی شوند که این خسارات به وضوح بیشتر از منافع مستقیم و مطلق نظامی پیش‌بینی شده باشد. از آنجا که مقابله به مثل مسلحانه، با برنامه‌ریزی قبلی و به‌طور آگاهانه و عاقدانه صورت می‌گیرد، این حملات را می‌توان مشمول ممنوعیت مصرح در ماده ۸ دانست.^۱ پاره‌ای قواعد پراکنده دیگر نیز وجود دارند که به طور مستقیم به منع مقابله به مثل مسلحانه علیه محیط‌زیست در اثنای مخاصمات اشاره نمی‌کنند، اما از مفاد آنها می‌توان این ممنوعیت را استنباط نمود.^۲

۴. قواعد عرفی ناظر بر حمایت از محیط‌زیست در برابر مقابله به مثل مسلحانه

با وجود انعقاد معاهدات قابل اتکایی در زمینه حقوق بین‌الملل بشردوستانه، عرف کماکان اصلی‌ترین منبع حقوق مذکور قلمداد می‌شود. همان‌گونه که پیش‌تر مطرح شد، اصول تفکیک، ضرورت نظامی و تناسب به‌عنوان عناصر حقوق بین‌الملل عرفی، مکمل سازوکارهای گوناگون حقوق بین‌الملل بشردوستانه و قابل اعمال در باره کلیه دولت‌ها هستند، مگر دولت‌هایی که به طور مستمر بدان‌ها معترض بوده‌اند. همان‌گونه که در کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو و پروتکل

1. Henckaerts, Jean-Marie, Louise Doswald-Beck, *Customary International Humanitarian Law*, ICRC, 2nd Ed. Vol. II, UK: Cambridge University Press, 2005, p.844.

۲. ماده ۳۵(۳) پروتکل اول الحاقی، مستقیماً به ممنوعیت استفاده از ابزار و «شیوه‌های جنگی» که منجر به ورود خسارات شدید، گسترده و دراز مدت به محیط زیست می‌شود و یا احتمال آن می‌رود که چنین آثاری داشته باشد، اشاره می‌کند؛ ماده ۵(۱) آن اعلام می‌نماید که اموال غیرنظامی نباید هدف حمله یا مقابله به مثل مسلحانه قرار گیرند و در ادامه اضافه می‌نماید که اموال غیرنظامی، «هر آنچه غیر از اهداف نظامی» باشد، را شامل می‌شود؛ ماده ۵۴(۲) همین پروتکل، حمله به اموال ضروری برای بقای سکنه غیرنظامی مانند مواد غذایی، مناطق کشاورزی برای تولید مواد غذایی، محصولات کشاورزی و دامی، تأسیسات و ذخایر آب آشامیدنی را ممنوع و بند ۴ آن، مقابله به مثل مسلحانه علیه اموال مذکور را منع می‌کند (سیاهرستی، ۱۳۹۰: ۳۶۳). پروتکل سوم کنوانسیون سلاح‌های متعارف ۱۹۸۰ در ماده ۲(۴)، در خصوص محدودیت یا ممنوعیت استفاده از سلاح‌های آتش‌زا مستقیماً به حمایت از محیط‌زیست پرداخته و «هر نوع حمله» به جنگل‌ها یا سایر پوشش‌های گیاهی توسط سلاح‌های آتش‌زا را ممنوع اعلام کرده است، مگر آنکه این عناصر طبیعی به عنوان اهداف نظامی مورد استفاده قرار گیرند (حسینی و محمدی، ۱۳۹۳: ۴۰).

اول الحاقی تعریف شده است، عبور از این اصول کلی معادل نقض فاحش حقوق بین‌الملل بشردوستانه خواهد بود.^۱

در سال ۱۹۹۹، نظر به افزایش وقوع فجایع در پی مخاصمات مسلحانه، احیای قواعد کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو و پروتکل‌های الحاقی آنها، به‌منظور مساعدت دول عضو این معاهدات در اجرای تعهداتشان، اهمیت ویژه‌ای پیدا کرد.^۲ در بیست و هفتمین اجلاس کمیته بین‌المللی صلیب سرخ، دستورالعملی برای هدایت عملیات نیروهای مسلح دول حاضر در جلسه تدوین شد که به جنبه‌های تاکتیکی و عملیاتی می‌پردازد. این مجموعه حاوی قواعد کاربردی مربوط به وظایف فرماندهان و زیردستان آنان و اصول ادغام قواعد حقوقی در برنامه‌های آموزشی است^۳ و از ویژگی عرفی برخوردار است. این مجموعه در چندین ماده به لزوم حفاظت از محیط‌زیست و منابع طبیعی در خلال مخاصمات مسلحانه و همچنین ممنوعیت مقابله به مثل مسلحانه علیه آن می‌پردازد.^۴ با وجود آنکه این قواعد غیرالزام‌آور هستند، از ویژگی بنیادی هنجارسازی برخوردارند و زیربنای ایجاد قواعد عرفی حقوق بین‌الملل بشردوستانه محسوب می‌شوند.^۵

۱. ماروما مرما، الیزابت، کارل برآش و جوردن دایاموند، *حمایت از محیط‌زیست در مخاصمات مسلحانه از منظر حقوق بین‌الملل*، ترجمه سید علی حسینی آزاد و مهرداد محمدی، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش، چاپ اول، ۱۳۹۳، ص ۶۲.

2. Koppe, E, V. *The Use of Nuclear Weapons and the Protection of the Environment During International Armed Conflict*, 1st Ed. Netherlands: Gildeprint, Enschede, 2006.p.177.

3. Sommarugah, (Inserted in Rogers, A.P.V & Paul Malherbe, *Fight it right: Model manual on the law of armed conflict for armed forces*), (preamble by Cornelio Sommarugah), 1st Ed. Geneva: ICRC, 2000, p.ix.

4. Rules 7.2, 7.3(2), 814(2), 1002(4), 1701, 2104, 2122 of the Model Manual on the Law of Armed Conflict for Armed Forces, ICRC, 1999.

5. Koppe, E, V. *The Use of Nuclear Weapons and the Protection of the Environment During International Armed Conflict*, 1st Ed. Netherlands: Gildeprint, Enschede, 2006.p.174.

ماده ۱۰۰۶ دستورالعمل ۱۹۹۹ صلیب سرخ (مربوط به فرماندهان)، منحصرأً به مقابله به مثل مسلحانه در هنگام مخاصمات مسلحانه اختصاص دارد.^۱ طبق بند (د) این ماده، مقابله به مثل علیه محیط‌زیست طبیعی ممنوع است.^۲ این ماده در ادامه مقرر می‌نماید که صرف نقض حقوق مخاصمات مسلحانه، به‌خودی خود مجوز تخطی از مقررات حقوقی و توسل به مقابله به مثل نیست. مبادرت به مقابله به مثل فقط زمانی مجاز است که اقدامات دیگر بی‌اثر بوده باشد و صرفاً به‌عنوان آخرین راه‌حل و به‌منظور وادار کردن دشمن به پیروی از حقوق مخاصمات مسلحانه، تصمیم به انجام مقابله به مثل مسلحانه اتخاذ شود. همچنین مقابله به مثل فقط زمانی میسر است که منظور از آن تضمین اجرای روش‌های جنگی مشروع باشد؛ اخطار قبلی مبنی بر قصد انجام این اقدامات داده شده باشد؛ مقابله به مثل، متناسب با تخلفات دشمن باشد؛ به محض توقف تخلف دشمن، مقابله به مثل نیز خاتمه یابد و فرمان توسل به چنین اقدامی، در سطح بالاترین مقامات حکومتی صادر شده باشد.^۳ طبق بند سوم این ماده، از آنجا که اکثر اشخاص و اشیاء در برابر این نوع اقدامات تحت حمایت می‌باشند، دامنه توسل به مقابله به مثل مسلحانه بسیار محدود است و انجام این اقدامات صرفاً علیه سربازان دشمن که تسلیم نشده‌اند و همچنین تجهیزات و اهداف نظامی امکان‌پذیر است. وفق این بند، از آنجا که دامنه توسل به مقابله به مثل مسلحانه بسیار محدود است، بیشتر اشخاص و اشیاء در برابر این اقدامات تحت حمایت می‌باشند و انجام اعمال مذکور صرفاً علیه سربازان دشمن که تسلیم نشده‌اند و همچنین تجهیزات و اهداف غیرنظامی امکان‌پذیر است.^۴

1. Rogers, A.P.V & Paul Malherbe, *Fight it right: Model manual on the law of armed conflict for armed forces*, (preamble by Cornelio Sommarugah), 1st Ed. Geneva: ICRC, 2000, p.62.

۲. متن ماده ۱۰۰۶: اقدامات تلافی جویانه علیه: الف) غیر نظامیان؛ ب) اسرای جنگی؛ ج) مجروحان، بیماران یا غریقان؛ د) کارکنان مذهبی و پزشکی و تجهیزات آنها؛ ه) ساختمان‌ها، تجهیزات یا کشتی‌های تحت حمایت؛ و) اشیاء غیر نظامی؛ ز) اشیاء فرهنگی؛ ح) اشیائی که برای بقای جمعیت غیر نظامی ضروری هستند؛ ط) کارخانه‌ها و تاسیسات حاوی نیروهای خطرناک؛ ی) محیط زیست، ممنوع است (راجرز، آنتونی. پ. و، پل مالرب، **قواعد کاربردی حقوق مخاصمات مسلحانه**، ترجمه کمیته ملی حقوق بشر دوستانه، تهران: امیرکبیر، چاپ دوم، ۱۳۸۷، ص ۸۷).

۳. همان، ص ۸۸.

۴. همان.

از میان ۱۶۱ قاعدهٔ مجموعه قواعد عرفی حقوق بین‌الملل بشردوستانه که در سال ۲۰۰۵ از سوی کمیتهٔ بین‌المللی صلیب سرخ تهیه و تدوین گردیده است، چند قاعده به حمایت از محیط‌زیست در مخاصمات می‌پردازد و چند قاعده نیز به منع مقابله به مثل مسلحانه اختصاص دارد. قاعدهٔ ۴۳ دربرگیرندهٔ سه نکته است: اول آنکه «حمله به محیط‌زیست» ممنوع است، مگر آنکه بخشی از آن به‌عنوان هدف نظامی مورد استفاده واقع گردد. پشتوانهٔ این ممنوعیت، مفاد قاعدهٔ ۷ است که به اصل تفکیک بین اموال غیرنظامی و اهداف نظامی اشاره دارد و حمله به اموال غیرنظامی را منع می‌نماید. از آنجا که مقابله به مثل مسلحانه نیز نوعی حمله نظامی محسوب می‌شود، نتیجتاً در صورتی که از محیط‌زیست استفاده نظامی شود، انجام مقابله به مثل مسلحانه علیه آن مجاز است؛ دوم آنکه تخریب هر بخشی از محیط‌زیست ممنوع است، مگر آنکه ضرورت مطلق نظامی ایجاب کند؛ سوم آنکه چنانچه حمله به یک هدف نظامی تصادفاً منجر به خساراتی به محیط‌زیست شود که این خسارات بیش از «منفعت مطلق و مستقیم نظامی» پیش‌بینی شده باشد، انجام آن حملات ممنوع است.^۱ از آنجا که واژهٔ «حمله»، منطقیاً مقابله به مثل مسلحانه را نیز دربرمی‌گیرد، ممنوعیت مندرج در این ماده، به مقابله به مثل مسلحانه نیز قابل تسری است.

قاعده ۴۴ مقرر می‌نماید: «زمان انجام عملیات نظامی، باید در انتخاب ابزار و شیوه‌های جنگی، حمایت و حفظ محیط‌زیست مدنظر باشد؛ اقدامات احتیاطی ممکن، به‌منظور جلوگیری و کاهش خسارات احتمالی به محیط‌زیست اتخاذ گردد؛ چنانچه از لحاظ علمی مشخص نباشد که برخی اقدامات نظامی چه اثراتی بر محیط‌زیست می‌گذارند، این امر موجب برائت طرف متخاصم از اتخاذ اقدامات مذکور نمی‌گردد.^۲ بر این اساس، می‌توان از متن مادهٔ ۴۴ و عبارت «عملیات نظامی» این‌طور استنباط نمود که انجام مقابله به مثل مسلحانه در حین مخاصمات نیز باید با رعایت کامل اقدامات احتیاطی به‌منظور حفاظت از محیط‌زیست صورت پذیرد و اتخاذ این‌گونه اعمال علیه محیط‌زیست طبیعی ممنوع است.

1. Henckaerts, Jean-Marie, Louise Doswald-Beck, *Customary International Humanitarian Law*, ICRC, 2nd Ed. Vol. I, UK: Cambridge University Press, 2005, p.143.

2. *Ibid*, p 147.

وفق قاعده ۴۵، به کارگیری ابزار و شیوه‌های جنگی که قطعاً یا احتمالاً موجب خسارات گسترده، شدید و طولانی به محیط زیست طبیعی می‌شوند، ممنوع است. از تخریب محیط زیست نمی‌توان به عنوان سلاح جنگی استفاده کرد.^۱ طبق این قاعده که تکرار ماده ۳(۳۵) پروتکل اول الحاقی است، می‌توان نتیجه گرفت که هر نوع حمله نظامی، از جمله مقابله به مثل مسلحانه که منجر به تخریب محیط زیست گردد، طبق حقوق بین‌الملل بشردوستانه عرفی ممنوع است.

در خصوص منع تلافی جویی علیه محیط زیست، قاعده ۱۴۷ نگاه‌ی عمیق‌تر و موشکافانه‌تر به این مقوله دارد. این قاعده اشعار می‌دارد: «مقابله به مثل علیه اموال مورد حمایت کنوانسیون‌های ژنو و ... ممنوع است».^۲ در شرح این قاعده در خصوص تلافی جویی علیه اموال غیرنظامی در جریان هدایت عملیات نظامی ذکر شده است که ممنوعیت مصرح در این قاعده علاوه بر کنوانسیون‌های ژنو، مفاد پروتکل اول الحاقی از جمله ماده ۵۵ را نیز پوشش می‌دهد.^۳ در واقع علاوه بر تأیید منع مقابله به مثل مسلحانه علیه محیط زیست در پروتکل اول که یک سند قراردادی بین‌المللی است، اسناد عرفی بین‌المللی نیز صراحتاً بر این ممنوعیت صحنه گذاشته‌اند؛ برخی قواعد نیز به طور غیرمستقیم مؤید این ممنوعیت‌اند.^۴ رویه دولت‌ها، این قاعده را به عنوان یک هنجار عرفی حقوق بین‌الملل بشردوستانه در مخاصمات مسلحانه بین‌المللی و غیربین‌المللی، قابل اعمال می‌دانند.^۵

قاعده عرفی بین‌المللی دیگری که شاید در تعیین وضعیت حقوقی ناشی از نقض قواعد بشردوستانه حامی محیط زیست در برابر مقابله به مثل مسلحانه راهگشا باشد، قاعده ۱۵۶ است.

1. *Ibid*, p 151.

2. *Ibid*, p 523.

3. *Ibid*.

۴. بر اساس قاعده ۵۰، تخریب و تصرف اموال دشمن ممنوع است، مگر ضرورت نظامی ایجاب کند. (Henckaerts&Doswald-Beck, Vol.I, 2005:175). از قواعد ۳۶ و ۳۷ نیز می‌توان به طور غیر مستقیم حفاظت از محیط زیست در مخاصمات مسلحانه را برداشت نمود. وفق ماده ۳۶، حمله علیه منطقه‌ای که به موجب توافق طرفین درگیری غیر نظامی اعلام شده است، ممنوع می‌باشد. ماده ۳۷ نیز حمله علیه اماکن بی دفاع را ممنوع می‌نماید. با آنکه مفهوم مناطق بی دفاع اختصاصاً برای مخاصمات مسلحانه بین‌المللی ایجاد شده است، درباره مخاصمات مسلحانه غیربین‌المللی نیز مصداق دارد (دوسوالدبک، ۲۰۱۳:۲۲۱).

۵. هنکرتز، ژان ماری و لوئیس دوسوالدبک، حقوق بین‌الملل بشر دوستانه عرفی، کمیته بین‌المللی صلیب سرخ، مجمع علمی و فرهنگی مجد، چاپ دوم، ۱۳۹۱، ص ۷۴۰.

این قاعده مانند ماده ۸ اساسنامه رم، نقض جدی قواعد حقوق بین‌الملل بشردوستانه را جنایت جنگی معرفی می‌کند.^۱ دیوان بین‌المللی کیفری برای یوگسلاوی سابق در قضیه دیلالیچ^۲ (۲۰۰۱) اعلام نمود که منظور از قواعد حقوق بین‌الملل بشردوستانه مصرح در این قاعده، تمامی قواعد مقرراتی و عرفی موجود در زمینه حقوق مخاصمات مسلحانه است.^۳ عبارت «نقض جدی» در دستورالعمل‌های نظامی و قوانین داخلی برخی کشورها نیز منعکس شده است.^۴ بر این اساس، نقض ممنوعیت مقابله به مثل مسلحانه علیه محیط زیست مصداق جنایت جنگی و قابل پیگیری و رسیدگی در محاکم کیفری بین‌المللی است.

۵. حقوق نرم در زمینه منع مقابله به مثل مسلحانه علیه محیط زیست در مخاصمات

اگرچه قطعنامه‌ها و مصوبات سازمان‌ها و مجامع بین‌المللی که حقوق نرم یا قوام نیافته را تشکیل می‌دهند، از الزام حقوقی برخوردار نیستند، لیکن این اسناد بستر رشد و تکوین قواعد الزام‌آور حقوقی را فراهم می‌نمایند و از این حیث حائز اهمیت می‌باشند. بارزترین نمونه‌های این اسناد در خصوص حمایت از محیط زیست در برابر مقابله به مثل مسلحانه در مخاصمات عبارت‌اند از:

۵.۱. قطعنامه ۴۷/۳۷ مجمع عمومی

این قطعنامه که در سال ۱۹۹۳ به تصویب رسید، مؤکداً به حفاظت از محیط زیست در طول درگیری‌های مسلحانه می‌پردازد و اعلام می‌نماید: «در اثنای مخاصمات، وارد کردن «هرگونه آسیب تحت هر عنوان» به محیط زیست بدون ضرورت نظامی، به‌وضوح ناقض قواعد حقوق بین‌الملل می‌باشد»^۵ و فوق این قطعنامه، «ضرورت نظامی» می‌تواند توجیه کننده حملات خصمانه به محیط زیست از جمله مقابله به مثل مسلحانه باشد.

1. *Ibid*, p 568.

2. Delalic case, 2001

3. *Ibid*.

۴. دستورالعمل‌های نظامی کلمبیا، کرواسی، فرانسه، ایتالیا و قوانین داخلی کنگو، نیوزیلند و نیکاراگوئه.

5. UN/GA,RES, pp 37/47., available at: un.org

۵.۲. اصول راهنمای سن رمو^۱ (۱۹۹۴)

طبق این اصول، شیوه‌های جنگی و جنگ‌افزارها باید با رعایت مقررات حقوقی بین‌المللی مربوط به حفاظت از محیط‌زیست به کار گرفته شوند و «هر گونه آسیب یا تخریب محیط‌زیست» که بدون ضرورت نظامی یا با هدف‌گیری کور صورت پذیرد، ممنوع است.^۲ اصول سن رمو نیز ضمن منع هر گونه حمله به محیط‌زیست که مقابله به مثل مسلحانه نیز ذیل این عنوان قرار می‌گیرد، «ضرورت نظامی» را استثنا بر این ممنوعیت لحاظ کرده است.

۵.۳. قطعنامه ۴۹/۵۰ مجمع عمومی

در سال ۱۹۹۵ قطعنامه ۴۹/۵۰ بدون آنکه به‌طور رسمی تصویب شود، صرفاً بر مبنای طرح پیشنهادی کمیته بین‌المللی صلیب سرخ در قالب دستورالعمل‌هایی در خصوص حمایت از محیط‌زیست در اثنای مخاصمات مسلحانه در برابر «هرگونه حمله از سوی طرف متخاصم» در مجمع عمومی سازمان ملل تهیه و از دول خواسته شد تا آنها را در سطح وسیع اشاعه داده، در برنامه‌های آموزشی نظامی ملی خود بگنجانند.^۳

۵.۴. قطعنامه ۱۷۰۱ شورای امنیت (۲۰۰۶)

در سال ۲۰۰۶، اسرائیل به‌منظور مقابله به مثل علیه حملات لبنان به مرزبانان این کشور و ورود خسارات زیست‌محیطی ناشی از این حملات به مزارع شبعا واقع در بلندی‌های جولان مبادرت به حملات گسترده تلافی‌جویانه در خاک لبنان نمود. این حملات منجر به ورود خسارات سنگینی به لبنان از جمله لطمات شدیدی به بخش‌هایی از مزارع مذکور که در لبنان واقع است، گردید. در پی این حملات، شورای امنیت مبادرت به صدور قطعنامه نمود و از طرفین درخواست کرد که حملات خصمانه و نقض قواعد حقوق بین‌الملل بشردوستانه را متوقف نمایند.^۴

1. San Remo Manual

2. ICRC, San Remo Manual (1994), Available at: <https://ihl-databases.icrc.org/ihl/INTRO/560?OpenDocument>

3. UNEP, *Protecting the environment during armed conflict: An inventory and analysis of international law*, published by United Nations Environmental Programme, 2009, p.21.

4. UN/SC/Res 1701, 2016., available at: un.org

۵.۵. بیانیه ۲۰۱۶ دبیرکل سازمان ملل

در ۲۸ ژانویه ۲۰۱۵، حزب‌الله لبنان به تلافی حملات اسرائیل به این گروه در خاک سوریه، با شلیک چند فروند موشک ضدتانک به خودروهای نظامی اسرائیل واقع در مزارع شبعا اقدام به مقابله به مثل نمود. این اقدام موجب آتش گرفتن مزارع و آسیب به محصولات کشاورزی، فرسایش خاک و لطمه به زیرساخت‌های زراعی این منطقه و آلوده شدن رود لیتانی^۱ گردید.^۲ چند روز پس از این حملات، دبیرکل سازمان ملل با صدور بیانیه‌ای ضمن ابراز تأسف و نگرانی، اتخاذ مقابله به مثل و حملات خصمانه طرفین را محکوم نمود و خواستار پایان دادن به درگیری‌ها و اجرای مفاد قطعنامه ۱۷۰۱ شورای امنیت شد.^۳

۶. رویه قضایی و دولتی مؤید حمایت از محیط‌زیست در برابر مقابله به مثل مسلحانه

از جمله منابع مهم و قابل اتکا در زمینه توسعه حقوق بین‌الملل بشردوستانه ناظر بر حمایت از محیط‌زیست در مخاصمات مسلحانه، آرای صادره از سوی دادگاه‌های بین‌المللی است. یکی از برجسته‌ترین آرا در این زمینه، رأی مشورتی ۱۹۹۶ دیوان بین‌المللی دادگستری در خصوص مشروعیت به‌کارگیری سلاح‌های هسته‌ای است. در این رأی، دیوان ضمن اعلام اینکه سلاح‌های هسته‌ای آثار بسیار مخربی بر محیط‌زیست و سلامت انسان‌ها بر جای می‌گذارند، بر ضرورت به‌کارگیری قواعد حقوق بین‌الملل بشردوستانه در تهدید یا توسل به سلاح‌های هسته‌ای تأکید کرد و افزود پروتکل اول الحاقی به کنوانسیون‌های ژنو، دربرگیرنده مقرراتی در خصوص حفاظت از محیط‌زیست طبیعی در برابر خسارات گسترده، طولانی و شدید و نیز منع استفاده از جنگ‌افزارها و شیوه‌های جنگی موجد خسارت به محیط‌زیست از طریق مقابله به مثل مسلحانه است.^۴ دیوان در این رأی، با تأکید بر مفاد ماده ۵۵ پروتکل اول و مشخصاً با اشاره به بند ۲ آن،

۱. رودخانه لیتانی (Litany river) در ۳۰ کیلومتری شمال مرز اسرائیل و لبنان واقع شده است.

۲. Al Mayadeen, *Frequency Nilesat*, 2015., available at: almayadeen.net

۳. UN/SG/Jan.5,2016., available at: un.org

۴. ICJ, A.O/1996. available at: un.org

بر ضرورت ممنوعیت مقابله به مثل علیه محیط‌زیست طبیعی در مخاصمات مسلحانه صحه می‌گذارد و رویه قضایی برجسته و قابل اتکایی را در این زمینه ایجاد می‌نماید.

در خصوص رویه دولت‌ها باید گفت که یکی از ضروریات پیدایش یک قاعده حقوق بین‌الملل عرفی وجود رویه دولتی در آن زمینه است.^۱ دیوان بین‌المللی دادگستری در ماده (ب) (۱) ۳۸ اساسنامه خود، منشأ شکل‌گیری عرف بین‌الملل یا حقوق بین‌الملل عرفی را «رویه عمومی دول که به‌عنوان قانون پذیرفته شده است» معرفی می‌نماید.^۲ در خلال تصویب پروتکل اول الحاقی ۱۹۷۷، نماینده مصر ضمن تجلیل از مفاد پروتکل‌ها، ابراز امیدواری کرد که بر اساس اصل عمل متقابل، حق واکنش به نقض تعهدات مصرح در این پروتکل‌ها از سوی هریک از طرفین با استعانت از تمام تمهیدات موجود در حقوق بین‌الملل به منظور جلوگیری از نقض‌های بیشتر، تحکیم و تثبیت گردد.^۳ در همین رابطه، نمایندگان آلمان و ایتالیا اظهار داشتند دول مطبوع ایشان با تمام شیوه‌های مورد تأیید حقوق بین‌الملل، هرگونه نقض جدی و سیستماتیک تعهدات مندرج در این پروتکل‌ها را محکوم و بر لزوم مقابله با چنین تخلفاتی تأکید می‌نمایند.^۴

در مورد تعهدات ماده ۵۵ پروتکل اول، نماینده دولت بریتانیا تعهد کشور خود به رعایت مفاد آن را منوط به رعایت تعهدات از سوی دشمن دانست و اظهار داشت چنانچه طرف متخاصم اقدام به حملات عامدانه نماید و مفاد ماده ۵۵ در حمایت از محیط زیست در مخاصمات و در برابر مقابله به مثل مسلحانه را به طور جدی نقض کند، دولت بریتانیا خود را محق می‌داند که در واکنش به این اعمال، مبادرت به اتخاذ اقدامات ممنوعه از جمله مقابله به مثل نماید. وی در ادامه افزود: «اقدامات مذکور صرفاً تا حدی خواهد بود که طرف مقابل را وادار به خاتمه نقض تعهدات مصرح در پروتکل نماید و پیش از شروع عملیات، اخطار رسمی داده خواهد شد و از

1. Henckaerts, Jean-Marie, Louise Doswald-Beck, *Customary International Humanitarian Law*, ICRC, 2nd Ed. Vol. I, UK: Cambridge University Press, 2005, p. xxxix.

2. Koppe, E, V. *The Use of Nuclear Weapons and the Protection of the Environment During International Armed Conflict*, 1st Ed. Netherlands: Gildeprint, Enschede, 2006., p. 166.

3. Henckaerts, Jean-Marie, Louise Doswald-Beck, *Customary International Humanitarian Law*, ICRC, 2nd Ed. Vol. II, UK: Cambridge University Press, 2005, p. 3471.

4. *Ibid.*

طرف مقابل درخواست خواهد شد که به نقض تعهدات خود پایان دهد؛ درعین حال، تصمیم‌گیری برای حمله را فقط بالاترین سطوح مقامات دولتی اتخاذ خواهد کرد و بریتانیا اقداماتی را که با نقض تعهدات، متناسب باشد و ناقض مفاد کنوانسیون‌های چهارگانه^۱ ۱۹۴۹ ژنو نباشد، اتخاذ می‌نماید و به محض خاتمه نقض‌ها، حملات خود را متوقف خواهد نمود. بریتانیا قدرت‌های حمایتگر را از صدور اخطار رسمی مطلع می‌نماید و در صورت بی‌توجهی دشمن، قصد خود مبنی بر حمله را به اطلاع حمایتگران می‌رساند.^۱

همان‌طور که ملاحظه می‌شود، رویکرد دولت‌ها حاکی از لزوم پایبندی به مفاد پروتکل‌های الحاقی، به‌ویژه پروتکل اول و مشخصاً برخورد با هرگونه نقض تعهدات مندرج در این اسناد از سوی طرف متخاصم در ارتباط با حمایت از محیط‌زیست و منابع طبیعی در برابر مقابله به مثل مسلحانه در اثنای مخاصمات است.

---

1. *Ibid.*

نتیجه‌گیری

یکی از پیامدهای ناگوار جنگ، تخریب و نابودی محیط‌زیست است که اهمیت حفاظت از آن بر هیچ‌کس پوشیده نیست. انجام مقابله به مثل مسلحانه که در چارچوب مداخلات مطرح است، صرفاً علیه افراد و اهداف نظامی مجاز است؛ از این رو اتخاذ این اعمال نسبت به محیط‌زیست و منابع طبیعی در معاهدات و عرف بین‌المللی ممنوع شده است. با وجود این، مقابله به مثل مسلحانه علیه محیط‌زیست از جمله اقدامات خصمانه‌ای است که ممکن است در جنگ از سوی یک یا هر دو طرف متخاصم صورت پذیرد. حقوق بین‌الملل بشردوستانه با ایجاد و گسترش قواعد مقرراتی و عرفی در زمینه حفاظت از محیط‌زیست در خلال مداخلات، به‌ویژه در برابر مقابله به مثل مسلحانه، کوشش نموده است تا به حراست و حمایت از زیستگاه بشریت و منابع طبیعی تکرار نشدنی کره زمین بپردازد. بارزترین مقررات بازدارنده در این زمینه که به‌طور «مستقیم و مطلق»، مقابله به مثل مسلحانه علیه محیط‌زیست را منع می‌کند، در ماده (۲) ۵۵ پروتکل اول الحاقی (۱۹۷۷) به کنوانسیون‌های چهارگانه ۱۹۴۹ ژنو و بند ۱۰ ماده ۱۰۰۶ دستورالعمل ۱۹۹۹ صلیب سرخ منعکس شده است. رویه قضایی دیوان بین‌المللی دادگستری در رأی مشورتی سلاح‌های هسته‌ای (۱۹۹۶) نیز مؤید ممنوعیت مصرح در ماده (۲) ۵۵ پروتکل اول است.

اما در مجموعه قواعد حقوق بین‌الملل بشردوستانه عرفی ۲۰۰۵، حمایت از محیط‌زیست، مطلق نیست. در ماده ۴۳ تصریح گردیده است که چنانچه از محیط‌زیست «استفاده نظامی» شود یا اگر «ضرورت مطلق نظامی» ایجاب کند، تخریب آن بلامانع است؛ درعین حال، چنانچه حمله به یک هدف نظامی تصادفاً منجر به خساراتی به محیط‌زیست شود که این خسارات، بیش از «منفعت مطلق و مستقیم نظامی» پیش‌بینی شده باشد، انجام آن حملات ممنوع است. همچنین ماده ۴۴ اتخاذ اقدامات احتیاطی حین مداخلات را به‌منظور جلوگیری از ورود خسارت به محیط‌زیست ضروری دانسته است و ماده ۴۵، تخریب محیط‌زیست به‌عنوان سلاح جنگی را ممنوع نموده است که از مضمون ماده اخیر می‌توان ممنوعیت انجام حملات در قالب مقابله به مثل مسلحانه را که منجر به تخریب محیط‌زیست می‌گردد، استنباط نمود. قاعده ۱۵۶ نیز از آنجا که «نقض جدی» قواعد حقوق بین‌الملل بشردوستانه را «جنایت جنگی» اعلام نموده، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

ماده (۴) (ب) (۲) اساسنامه دیوان بین‌المللی کیفری، در عین حال که تخریب شدید، طولانی و گسترده محیط‌زیست را مشخصاً جرم‌انگاری و منع نموده و انجام آن را مصداق جنایت جنگی اعلام کرده است، ضمن قائل شدن اولویت برای «منافع مستقیم و مطلق نظامی»، وارد نمودن خسارت به محیط‌زیست و حملات عمدی و مستقیم علیه آن را فقط در صورتی که بیش از منفعت حتمی نظامی پیش‌بینی شده باشد، منع می‌نماید و در غیر این صورت انجام این اقدامات را نفی نمی‌نماید.

به‌طور کلی، قواعد موجود کاستی‌های بسیاری دارند و هنوز به حد کافی توسعه نیافته‌اند و کارآمدی لازم را ندارند. بیشتر قواعد حقوق بین‌الملل بشردوستانه، از محیط‌زیست در برابر مقابله به مثل مسلحانه حمایت مستقیم و واضح به‌عمل نمی‌آورند، به‌ویژه آنکه «ضرورت مطلق نظامی» استثنایی بر قواعد منع توسل به حملات نظامی به‌طور کل و مقابله به مثل مسلحانه به‌طور خاص علیه محیط‌زیست محسوب می‌شود. قواعد موجود، صرفاً در پرتو ممنوعیت‌های تعیین شده در خصوص حفاظت از اموال غیرنظامی، به‌طور غیرمستقیم به حمایت از محیط‌زیست اشاره می‌کنند که در عین حال، هیچ‌یک از پشتوانه ضمانت‌اجرایی برخوردار نیستند. فقدان قواعد جامع و کمبود قواعدی که مستقیماً به حفاظت از محیط‌زیست و منابع طبیعی در مخاصمات مسلحانه و در برابر مقابله به مثل مسلحانه دلالت کنند، موجب شده است که قواعد عرفی، بیشتر مورد توجه واقع گردند. همچنین باید رویه مثبت محاکم قضایی، حقوق نرم و عملکرد مطلوب دولت‌ها در این زمینه، معیاری برای ایجاد قوانین حمایتی بیشتر و مؤثرتر در این خصوص، وضع سیاست‌گذاری‌های جدید زیست‌محیطی و تکمیل قوانین پیشین، تعیین مراجع صاحب صلاحیت برای هدایت برنامه‌های حفاظت از محیط‌زیست و آموزش زیست‌محیطی نیروهای نظامی در زمان صلح گردند. ضروری است تا جامعه جهانی بر رشد و توسعه قوانین حمایت از محیط‌زیست در برابر حملات نظامی به ویژه در قالب مقابله به مثل مسلحانه تمرکز نماید و در راستای اجرای قوانین کارآمد در این زمینه، ضمانت‌اجرایی و پشتوانه لازم و عملی را فراهم آورد.

فهرست منابع

منابع فارسی

کتاب

۱. راجرز، آنتونی. پ. و، پل مالرب، *قواعد کاربردی حقوق مخاصمات مسلحانه*، ترجمه کمیته ملی حقوق بشر دوستانه، تهران: امیرکبیر، چاپ دوم، ۱۳۸۷.
۲. سیاه رستمی، هاجر و همکاران، *حقوق بین‌الملل بشردوستانه ناظر بر حمایت از افراد در درگیری های مسلحانه (مجموعه اسناد ژنو)*، نشر مؤسسه آموزش عالی علمی - کاربردی هلال ایران، چاپ اول، ۱۳۹۰.
۳. کولب، رابرت و ریچارد هاید، *درآمدی بر حقوق مخاصمات مسلحانه*، ترجمه سید حسام الدین لسانی، تهران: مجمع علمی و فرهنگی مجد، چاپ اول، ۱۳۹۴.
۴. لطفی، عبدالرضا، نادر اخگری بناب و محمدرضا فقهی، *حمایت از محیط زیست، اموال و اماکن در مخاصمات مسلحانه*، تهران: هستی نما، چاپ اول، ۱۳۸۹.
۵. ماروما مرما، الیزابت، کارل برانش و جوردن دایاموند، *حمایت از محیط زیست در مخاصمات مسلحانه از منظر حقوق بین‌الملل*، ترجمه حسینی آزاد، سید علی و مهرداد محمدی، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش، چاپ اول، ۱۳۹۳.
۶. مشهدی، علی، و عزیزالله فهیمی، *حمایت از محیط زیست در مخاصمات مسلحانه از منظر اسلام و حقوق بین‌الملل بشردوستانه*، تهران: انتشارات خرسندی، چاپ اول، ۱۳۹۵.
۷. هنکرتز، ژان ماری و لوئیس دوسوالدبک، *حقوق بین‌الملل بشر دوستانه عرفی*، کمیته بین‌المللی صلیب سرخ، مجمع علمی و فرهنگی مجد، چاپ دوم، ۱۳۹۱.

مقاله

۸. ممتاز، جمشید، *سازمان ملل و حمایت از محیط زیست: از استکهلم تا ریودوژانیرو*، (منتشر شده در کتاب حقوق بشر در پرتو تحولات بین‌المللی، تهران: نشر دادگستر، ۱۳۷۷).

سخنرانی

۹. عسکری، پوریا، (۱۳۹۷)، «اقدامات تلافی جویانه در جنگ ایران و عراق»، همایش سمفونی سرفه‌ها، موزه دفاع مقدس، تهران، ایران، فروردین ۹۷.

منابع انگلیسی

Books

10. Al-Duaij, N.Y. *Environmental Law of Armed Conflict*, USA: Transnational Publishers Inc., 2004.
11. Austin, Jay, E. and Carl E. Bruch, *The Environmental Consequences of War: Legal, Economic and Scientific Perspectives*, UK: Cambridge University Press, 2015.
12. Henckaerts, Jean-Marie, Louise Doswald-Beck, *Customary International Humanitarian Law*, ICRC, 2nd Ed. Vol. I, UK: Cambridge University Press, 2005.
13. Henckaerts, Jean-Marie, Louise Doswald-Beck, *Customary International Humanitarian Law*, ICRC, Vol. II, Cambridge University Press, 2005.
14. Kassim, Tarek A., Damia Barcelo, *Environmental Consequences of War and Aftermath*, (The Essay of ‘‘ Prevention of War and Its Environmental Consequences’’ written by Victor W. Sidel., Barry S. Levy, & Jonathan E. Slutzman), Heidelberg, Germany: Springer, 2009.
15. Koppe, E, V. *The Use of Nuclear Weapons and the Protection of the Environment During International Armed Conflict*, 1st Ed. Netherlands: Gildeprint, Enschede, 2006.
16. Pictet, Jean, Yves Sandoz et al, *Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949*, 1st Ed. Geneva: Martinus Nijhoff Publishers, 1987.
17. Rogers, A.P.V & Paul Malherbe, *Fight it right: Model manual on the law of armed conflict for armed forces*, (preamble by Cornelio Sommarugah), 1st Ed. Geneva: ICRC, 2000.
18. Stephens, T. *International Courts and Environmental Protection*, 3rd Ed. UK: Cambridge University Press, 2012,.
19. UNEP, *Protecting the environment during armed conflict: An inventory and analysis of international law*, published by United Nations Environmental Programme, 2009.

Articles

20. Ahmad Mir, T. "Protection of Environment during Armed Conflict under International Humanitarian Law", *Journal on Contemporary Issues of Law*, Vol 3, issue 7, 2017.
21. Bouvier, A. "Protection of the natural environment in time of armed conflict", *International Law Review of the Red Cross*, No. 285, 1991.
22. Hornby, C. & Dziadosz, A., "Syria civil war devastates farming: UN, Reuters", Jan, 23, 2013.
23. Jacobsson, Marie., G., "Working to Protect the Environment in Armed Conflict", *UN Official Medium account of the UNEP*, 2016.
24. Kotia, E. W. & Edu-Afful, F., "The Lebanon-Israel war of 2006: Global Effects & its Aftermath", *Small Wars Journal*, 2018.
25. Newton, M. A., "Reconsidering Reprisals", *Duke Journal of Comparative and International Law*, 2010.
26. Schmitt, M. N., "Green War: An Assessment of the Environmental Law of Armed Conflict", *Yale Journal of International Law*, Vol. 22, 1997.
27. Zwijnenburg, Wim, (2015), "Amidst the debris: Environmental impact of conflict in Syria could be disastrous", PAX, Available at: www.paxforpeace.nl.

Websites

28. Commentary to the Geneva Conventions of 12 August 1949, (1960), published under the general editorship of Jean S. Pictet, ICRC, available at: http://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/pdf/GC_1949-III.pdf.
29. <http://casebook.icrc.org/glossary/reprisals>.
30. https://en.m.wikipedia.org/wiki/January_2015_Shebaa_farms_incident
31. <http://www.un.org/en/events/environmentconflictday/>.
32. Protocols Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, (1993), ICRC., Available at: <http://www.icrc.org/eng/resources/documents/article/other/57jnhy.htm>.
33. UN General Assembly Resolution 47/37 on The Protection of the Environment in Armed Conflict, 25 November 1992, Available at: <http://www.un.org/documents/ga/res/47/a47r037.htm>.
34. ICRC, San Remo Manual (1994), Available at: <https://ihl-databases.icrc.org/ihl/INTRO/560?OpenDocument>

Speech

35. Momtaz, Djamchid, (1991), Speech on “The Applying of Nuclear Weapons and the Protection of the Environment” in Ottawa Conference of Experts on “The Use of the Environment as War Instruments” in August 1991, Its translation by Mahmoud Souresrafil is available at: law magazine No. 24/1378.

